

Bir Zamanlar
GÜMÜŞHANE

Yazar
Kemal SAYLAN

© Copyright 2023

Bu kitabın, basım, yayım ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-625-399-195-1

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Kitap Adı

Bir Zamanlar Gümüşhane

Yayıncı Sertifika No

47518

Editör

İsmail ÖZER

Baskı ve Cilt

Vadi Matbaacılık

ORCID iD: 0000-0001-5910-4216

Bisac Code

HIS000000

Yazar

Kemal SAYLAN

DOI

10.37609/akya.2626

ORCID iD: 0000-0001-6493-7001

Yayın Koordinatörü

Yasin DİLMEN

Kütüphane Kimlik Kartı

Saylan, Kemal.

Bir Zamanlar Gümüşhane / Kemal Saylan, editör : İsmail Özer.

Ankara : Akademisyen Yayınevi Kitabevi, 2023.

187 s. : tablo, fotoğ. ; 135x210 mm.

Kaynakça, Ekler ve İndeks var.

ISBN 9786253991951

1. Tarih.

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A

Yenişehir / Ankara

Tel: 0312 431 16 33

siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

ÖNSÖZ

Osmanlı döneminde bir sancak merkezi olarak gelişen Gümüşhane, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1479'da ilk olarak merkezi Sivas olan Rum Eyaletine dâhil edilmiş ve kayıtlarda Karye-i Palu Canca adıyla zikredilmiştir. 1535'te Erzurum Beylerbeyliğinin oluşturulmasıyla birlikte buraya bağlanmıştır. Zaman içerisinde gelişerek büyüyen Gümüşhane, 17. yüzyılda kaza haline getirilmiş ve Trabzon Vilayetine bağlanmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren de bazı idari değişiklikler olmakla birlikte devletin yıkılışına kadar Torul, Kelkit ve Şiran kazaları ile Kovans, Yağmurdere ve Kürtün nahiyelerinden oluşan bir sancak statüsünde Trabzon Vilayetine bağlı kalmıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Osmanlı dönemindeki idari yapısını koruyarak 20 Nisan 1924 günü toplanan TBMM'nin 2. celsesindeki *Mevâdd-ı Müteferrika-i Vilâyât* başlıklı görüşmelerde kabul edilen 491 Sayılı Kanun'un 89. Maddesi'nin kabulüyle il yapılmıştır. Osmanlı döneminde Gümüşhane'nin merkezini ise bugün Süleymaniye Mahallesi olarak bilinen yerleşim yeri oluşturmuştur.

Bir sahil vilayeti olan Trabzon Vilayetinin Karadeniz'e sahili bulunmayan tek sancağı konumunda bulunan Gümüşhane Sancağının merkezi konumundaki şehir bugün maalesef terk edilmiş ve yok olmaya yüz tutmuş durumdadır. Günümüzde Gümüşhane'nin mahallelerinden biri olan Süleymaniye bugün yerel yönetimlerin ilgi odağı durumundadır. Buranın turizme kazandırılması Gümüşhane Belediyesi, Gümüşhane Valiliği ve Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından yoğun

çalışmalar yürütölmektedir. Ancak yerel yöneticiler tarafından yürütölen tarihi kenti ayağı kaldırma çalışmaları akademik destekten yoksundur. Maalesef yerel yöneticiler bu konuda sanat tarihçileri, tarihçiler, mimarlar vs. den oluşın bir komisyon kurmaktan imtina etmektedir. Bu şekilde yapılan restorasyon çalışmaları ise kentin artık geri getirilemez bir şekilde yok olmasına neden olmaktadır.

Bu çalışma, şehrin tarihi mirasını ortaya koyarak günümüzde Gümüşhane'nin güzide mahallelerinden biri olan Süleymaniye'nin tekrar ayağı kaldırılması çalışmalarına önemli oranda tarihi bir altyapı kazandırma amacındadır.

*Eşim Sefa, oğullarım İlbey Uras ve
Behic Erim'e sevgiyle...*

ÖZET

Osmanlı döneminde bir sancak merkezi olarak gelişen Gümüşhane, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1479'da ilk olarak merkezi Sivas olan Rum Eyaletine dâhil edilmiş, 1535'te Erzurum Beylerbeyliğinin oluşturulmasıyla birlikte buraya bağlanmıştır. Zaman içerisinde gelişerek büyüyen Gümüşhane, 17. yüzyılda kaza haline getirilmiş, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren de bazı idari değişiklikler olmakla birlikte devletin yıkılışına kadar Torul, Kelkit ve Şiran kazalarından oluşan bir sancak statüsünde Trabzon Vilayeti sınırları içinde yer almıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ise Osmanlı dönemindeki idari yapısını koruyarak 20 Nisan 1924 günü toplanan TBMM'nin 2. celsesindeki *Mevâdd-ı Müteferrika-i Vilâyât* başlıklı görüşmelerde kabul edilen 491 Sayılı Kanun'un 89. Maddesi'nin kabulüyle il yapılmıştır.

Osmanlı döneminde sancağın merkezini bugün Eski Gümüşhane olarak bilinen Süleymaniye Mahallesi oluşturmuştur. Trabzon Vilayetinin Karadeniz'e kıyısı bulunmayan tek sancağı olan Gümüşhane'nin merkezi konumundaki yerleşim yeri bugün maalesef terkedilmiş ve yok olmaya yüz tutmuş vaziyettedir. Ancak önemli bir turizm potansiyeline sahip olan bölge son dönemlerde yerel yöneticilerin ilgi odağı haline gelmiştir. Bugün bölgenin turizme kazandırılması için yoğun çalışmalar yürütülmektedir. Yerel yöneticilerin gerçekleştirmeye çalıştıkları Süleymaniye'yi turizme kazandırma çalışmaları bilinçsizce ve tarihi altyapıdan yoksun bir şekilde gerçekleştirilirse yerleşimin artık geri getirilemez bir şekilde yok olma tehlikesi ortaya çıkacaktır. Bu nedenle yürütülen çalışmalara tarihi bir altyapı kazandırılması ve Eski Gümüşhane kimliğinin ortaya çıkarılması

gerektiği kanaatindeyim. Bu çalışmanın temel amaçlarından biri budur. Çalışmanın ayrıca bölgedeki restorasyon faaliyetlerine daha doğru bir istikamet göstereceğini düşünüyorum.

“Osmanlı Arşiv Vesikalarında Gümüşhane Kasabası (Süleymaniye Mahallesi)” adıyla hazırlayıp sunduğum ve 17.F1210.02.01 kodu ile projemi kabul edip, çalışmanın ortaya çıkmasına yardımcı olan Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü’ne minnettarım. Ayrıca projemde araştırmacı olarak görev alan meslektaşlarıma, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen Gümüşhane Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK’e, Burak DOLU’ya ve kitabın basım maliyetlerini üstlenen Gümüşhane Sanayi ve İş Adamları Derneđi (GÜSİAD) Başkanı Yüksel YALÇIN’a teşekkür ediyorum. Son olarak her zaman yanımda olan ailem başta olmak üzere annem Ayře, babam Kadir, kardeşlerim Cemal ve Pınar’a sonsuz sevgilerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
-------------	---

ESKİ GÜMÜŞHANE HAKKINDA

Şehir Hakkında Genel Bilgiler.....	13
Şehrin Kuruluşuna Dair	13
Şehrin Kurulduğu Yer ve Zamana Dair	17
Şehrin Genel Görünümüne Dair	20
Şehrin Mahalleleri	26
Şehir Merkezindeki Mahalleler	27
Bahçeler Mevkindeki Mahalleler	30
Şehir Merkezinin Yer Değiştirmesi.....	31
Yer Değiştirme Sürecinde Yaşanan Sıkıntılar	34

SOSYAL VE EKONOMİK DURUM HAKKINDA

Eski Gümüşhane'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu.....	39
Şehrin Nüfusu	39
Şehrin Sosyal Yapısı	45
Gümüşhane Halkının Görünüşü ve Yaşantısı	49
Şehirde Yaşanan Göç Olayları.....	51
Şehirde Yaşanan Bazı Anlaşmazlıklar, Usulsüzlükler ve Asayiş Olayları	55
Miras Anlaşmazlıkları	56
Borç-Alacak Anlaşmazlıkları.....	58
Mülk Anlaşmazlıkları	59
Diğer Anlaşmazlıklar ve Asayiş Olayları	61
Şehrin Önde Gelenleri ve Yöneticilerin Halka Yaptıkları Haksızlıklar ve Zulümler.....	66
Gayrimüslimlerin Gerçekleştirdikleri İsyân Hareketleri	68
1895 Ermeni Olayları.....	68

1. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni ve Rum	
Çetelerin Faaliyetleri	76
Gümüşhane’de Eğitim-Öğretim	78
Klasik Eğitim-Öğretim Kurumları.....	79
Sıbyan Mektepleri.....	79
Medreseler	80
Modern Eğitim-Öğretim Kurumları	81
İbtidaiye Mektepleri	81
Rüştiye Mektepleri	82
Erkek Rüştiyesi	82
Kız Rüştiyesi.....	84
İdadi Mektebi Açılması İçin Yapılan Girişimler.....	85
Gayrimüslimlere Ait Eğitim-Öğretim Kurumları.....	86
Diğer Eğitim-Öğretim Kurumları.....	87
Gümüşhane Maarif Komisyonu.....	88
Kanuni Sultan Süleyman Kütüphanesi.....	90
Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Yaşanan Sıkıntılar.....	90
Şehrin Ekonomik Durumu.....	96
Tarım Faaliyetleri.....	96
Madencilik Faaliyetleri	102
Helvalı (Halvalı) Maden Ocağı.....	106
Hazine ve Kırkpavli Maden Ocakları.....	107
Eski Mağara Maden Ocağı	112
Şehirdeki Vakıflar	114
Cami Vakıfları	115
Kanûnî Sultan Süleyman Han Cami Vakfı	115
Osman Ağa Cami Vakfı.....	116
Hacı Emin Ağa Cami Vakfı	116
Sadullah Efendi Cami Vakfı.....	116
Cami-i Cedid Vakfı	117
Çeşme Vakıfları	118
Emirler Çeşmesi Vakfı	118
Hacı Mustafa Çeşmesi Vakfı.....	118
Alaşoğlu Çeşmesi Vakfı.....	118

Para Vakıfları	119
Diğer Vakıflar.....	120
GÜNÜMÜZE KALAN BAZI YAPILAR HAKKINDA	
1. Sultan Süleyman Han Cami ve Çevresindeki Yapılar.....	121
Sultan Süleyman Han Cami	121
Camide Görev Alanlar.....	123
Caminin Tamiri	127
Sultan Süleyman Han Cami Haziresi.....	130
Hacı Tahir Efendi Türbesi	131
Sultan Süleyman Han Medresesi	131
2. Gümüşhane Metropolithanesi ve Ona Bağlı Yapılar.....	132
Rum Erkek Okulu	134
Hızırilyas (Agios Georgios) Kilisesi.....	136
3. Hükümet Konağı	137
4. Ermeni Kilisesi	138
5. Daltaban Çeşmesi	138
SONUÇ	141
EKLER.....	144
KAYNAKLAR.....	164

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA, İ. AZN,

No: 13.

BOA, A. AMD,

No: 45/44;

BOA, A. MKT, NZD,

No: 95/28, No: 388/91, No: 145/37, No: 394/70.

BOA, A. MKT, UM,

No: 530/61, No: 223/18, No: 527/32, No: 549/89.

BOA, A. MKT. MHM,

No: 284/29, No: 312/53, No: 535/40, No: 638/25, No: 660/13.

BOA, AE. SMHD. I,

No: 161/12197.

BOA, AE. SMST. III,

No: 371/29425.

BOA, BEO,

No: 11/803, No: 1206/90415, No: 1237/92760, No: 390/29192, No: 784/58735,

No: 1/20.

BOA, DH. İ. UM,

No: E-111/75, No: 83-3/1-4.

BOA, DH. EUM. KLU,

No: 10/50.

BOA, DH. MKT,

No: 1708/128, No: 1130/74, No: 1183/80, No: 1357/28, No: 1724/ 85, No:

1788/59, No: 18/16, No: 1856/37, No: 1954/44, No: 1963/22, No: 695/39,

No: 1781/9.

BOA, DH. MB. HPS,

No: 6/26.

BOA, DH. MUİ,

No: 78/48.

BOA, DH. ŞFR,

No: 226/116, No: 334/77.

BOA, DH. TMİK. M,

No: 182/22.

BOA, EV. BRT,

No: 14/7.

BOA, EV. d,

No: 16780, No: 22280.

BOA, HAT,

No: 1499/18.
BOA, HR. SYS,
No: 2812/4.
BOA, İ. AZN,
No: 100/13.
BOA, İ. AZN, No: 100/1329Ra-13, No: 110/1331S-09.
BOA, İ. EV,
No: 24/39.
BOA, MBH,
No: 2/36.
BOA, İ. MF,
No: 22/8, No: 5/22 S 1332.
BOA, İ. MMS,
No: 117/5018.
BOA, İ. MMS,
No: 76, No: 76/3380.
BOA, İ. MVL,
No: 526/23624.
BOA, İ. ŞD,
No: 111/6653, No: 24/1043.
BOA, MF. MKT,
No: 1048/15, No: 1085/65, No: 156/143, No: 314/28, No: 36/34, No: 477/52,
No: 768/63, No: 925/22, No: 45/76, No: 1132/12, No: 22/8.
BOA, MVL,
No: 296/26.
BOA, NFS. d,
No: 01123, No: 1117.
BOA, ŞD,
No: 1861/13, No: 1842/12.
BOA, Y. PRK. DH,
No: 7/8.
BOA, Y. A. HUS,
No: 340/108.
BOA, Y. MTV,
No: 107/24.
BOA, Y. PRK. EŞA,
No: 23/70.
BOA, Y. PRK. UM,
No: 18/42, No: 33/16, No: 33/19.
BOA, A. DVNSAHK, TZ, d.1,
No: 118/3, No: 186/2, No: 190/1, No: 196/4, No: 73/3, No: 75/1, No: 12/2, No:
60/3.
BOA, A. DVNSAHK, TZ, d. 6,

No: 47/1, No: 48/3, No: 56/1, No: 59/3, No: 71/2, No: 88/2.

BOA, A. DVNSAHK, TZ, d.7,

No: 19/2; 35/2, No: 37/2.

BOA, DH. İD,

No: 214/10;

BOA, MV,

No: 233/9;

BOA, A. MKT. MHM,

No: 636/5, No: 663/10, No: 687/3.

Salnameler

Trabzon Vilayet Salnameleri (TVS)

TVS 1869, TVS 1870, TVS 1871, TVS 1876, TVS 1878, TVS 1880, TVS 1888,
TVS 1892, TVS 1894, TVS 1898, TVS 1900, TVS 1903, TVS 1316, TVS
1322.

Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC)

MMZC, C. VII, MMZC, C. II, MMZC, C. I.

Gümüşhane Şeriye Sicilleri (GŞS)

GŞS, No: 3.

ARAŞTIRMA ESERLERİ VE MAKALELER

“Asiatische Wanderbericht VIII”, Kölnische Zeitung, S. 94, 21 Ocak 1896.

Acun F., “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin
Rölü: Karahisar Örneği”, Belleten, Cilt: LXV, Sayı: 242, 2001, s. 165.

Ahmet Halil, “Vilâyet Mektupları: Gümüşhane Elmaları ve Elmacılık”, Meslek
Gazetesi, 23 Haziran 1925, Sayı: 28, s. 10-11;

Ahmet Şerif, Anadolu’da Tanin, C. I, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, An-
kara 1999.

Akbulut U., “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Gümüşhane ve Çevresi”, Gü-
müştane Tarihi, Gümüşhane 2016, s. 41

Akdemir H., 2032 Nolu Trabzon Şeriye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Tahlili,
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim
Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2008.

Akgündüz A., İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi,
İstanbul 1996.

Akkoyunlu Geçkil S., Eski Gümüşhane (Süleymaniye Mahallesi) Metropolit-
lik Yapı Topluğu Tarihsel Gelişimi ve Koruma Önerisi, Yıldız Teknik
Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
İstanbul 2016.

Aktaş S., Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1918), Karade-
niz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek
Lisans Tezi, Trabzon 2008.

Akyüz Y., Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.

Aliağaoğlu A.-Uğur A., “Osmanlı Şehri”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal
Bilimler Dergisi, Sayı: 38, 2016, s. 209-210.

- Alkan N., "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, Volume: 2/1, 2010, s. 90- 91
- Altunbay M., "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999.
- Atabey F., 4 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-50), Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2015.
- Aydın D., *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Aydiyeke N., "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 382.
- Aytekin H., "Trabzon Vilayeti Eğitim Teşkilatı (19. yy. İkinci Yarısından 20. yy. İlk Yarısına Kadar)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6- 8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 468.
- Baltacı C., "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, C. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 446.
- Barkley H. C., *A Ride through Asia Minor and Armenia*, London 1891.
- Beydilli K., "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 17, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Bilmen Ö. N., *Hukuk-ı İslâmiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. IV, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1968.
- Bostan H., *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- Bülbül M., 2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicilinin (Vr. 71-123) Transkribi ve Değerlendirilmesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.
- Cuinet V., *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée de Chaque Province De L'Asie Mineure*, Volume: I, Paris 1893.
- Çelik R., "Gümüşhane Sancağı, Askeri, İktisadi ve İdari Durum Üzerine Bazı Tespitler (1914-1918)", *History Studies*, Volume 7, Issue 3, 2015, s. 31.
- Demir A.-Döner Y., "Gümüşhane Şer'iyye Sicili (1887-1892)", *Mavi Atlas*, Sayı: 5/1, 2017, s. 166-167.
- DeYrolle T., 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a, Çev. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul ?.
- Doğanay S., *Gümüşhane Şehir Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.
- Drews R., "Karadenizde En Eski Grek Yerleşmeleri", Çeviren: Ö. Çapar, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: XV/26, 1991, s. 322

- Eryılmaz B., “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 406.
- Evlîya Çelebi, Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, 2. Kitap, İstanbul 1999.
- Evlîya Çelebi, Evlîyâ Çelebi Tam Metin Seyahatname, C. I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.
- Faroqhi S., Osmanlıda Kentler ve Kentliler, Çeviren: N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.
- Fowler G., Three Years in Persia; with Travelling Adventures in Koordistan, C. I, London 1841.
- Gedikli Y., Pontus Meselesi, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Genç M., “Mukâtaa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXXI Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 129.
- Gülsoy U., “İslahat Fermanı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. XIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Gümüşhane Kültür Envanteri, Gümüşhane Valiliği İl Turizm Müdürlüğü Yayınları, Gümüşhane 2016.
- Gümüşhane Valiliği, Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane, İstanbul 1999.
- Gürün K., Ermeni Dosyası, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988.
- Hacıahmetoğlu İ., Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslâm Devri Mimari Eserleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Hacıfettahoğlu İ., Birinci Dünya Harbinde Gümüşhane ve Sadi Selçuk’un Hatıratı, Kurtuba Yayınları, Ankara 2017.
- Hamilton W. J., Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology, Volume: I, London 1842.
- Hatemi H., “19. Yüzyılda Medreseler”, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1985, s. 509-510.
- Hatemi N., Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, C. I, İstanbul 2010.
- Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. I, Ankara 1994.
- İpek N., “Osmanlı’dan Cumhuriyete Gümüşhane’de Göç”, History Studies, Volume 11, Issue 2, 2019, s. 681-700.
- Jean L.- Jean P.- Thalmann, D. V. Kentlerin Doğuşu, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Kadri H. K., “Trabzon’un Kudretli Valisi: Kadri Bey”, Hatıralarda Trabzon’un Yakın Tarihi (1860-1950), Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, ABP Yayınevi, Trabzon 2004.
- Kaleli H., XIX. Yüzyılda Trabzon’da Ulaştırma Ekonomisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Karpat K., Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Karpuz H., “Gümüşhane Evlerinin Fiziki Özellikleri”, Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), Ankara 1991.

- Kaya Ö., Tanzimattan Lozan'a Azınlıklar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Kazım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum 1990.
- Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1988.
- Kırzioğlu F., "Osmanlı "Tapu-Tahrir" ve "Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", Geçmişten Günümüze Gümüşhane, Ankara 1991, s. 70.
- Kıvrım İ., "Osmanlı Döneminde Gümüşhane ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları", History Studies, Volume: 2/3, 2010, s. 232.
- Kinneir J., Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814, London 1818.
- Kodaman B. - A. Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Kodaman B., "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, C. XII, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, s. 47.
- Köse O., "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001), C. I, Trabzon 2001, s. 300.
- Kurt A., "Gümüşhane Elmaları ve Ahmet Halil", Sanat ve Düşünce Dergisi Herfene, Sayı: 7, 2011.
- Kurt Y., Pontus Meselesi, Ankara 1995.
- Kutluğ E., Ermeni Katliamı, Şehbal Yayınları, İstanbul 2016.
- Küçük C., Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Monier P., "Journal du voyage du P. Monier d'Erzeron à Trebizonde", Nouveaux Memoires des Missions De la Compagnie de Jesus, Dans le Levant, C. III, Paris 1723, s. 326.
- Monteith W., Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewich in 1828-1829, Londra 1856.
- Muallim Nâci, Lügat-ı Nâci, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.
- Nazır B., "Gümüşhane'de 1895 Ermeni Olayları", Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi, Volume: XI, Sayı: 1, 2009, s.
- Ocak M. A., Trabzon Şer'iye Sicillerine Göre 1115-1133/1703-1721 Yılları Arasında Trabzon Eyaleti'nde Yaşanan Asayiş Olayları, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015.
- Okuyan A., XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon (1875-1900), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2003.
- Ortaylı İ., "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1. Turhan Kitabevi, Ankara 2000.
- Önder M., Şehirden Şehire Anadolu, İstanbul 1995.
- Özcan T., Osmanlı Para Vakıfları, TTK Yayınları, Ankara 2003.

- Özel S., Milli Mücadelede Trabzon, Ankara 1991.
- Özey R., “Gümüşhane ve Çevresindeki Kırsal Yerleşmelerin Başlıca Coğrafi Sorunları ve Çözüm Yolları”, Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 321.
- Özger Y., XIX. Yüzyılda Bayburt, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Öztürk Ö., Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus, Qenesis Kitap Yayınları, Ankara 2011.
- Pakalın M. Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk B., “Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler (15-17. Yüzyıllar)”, Gümüşhane Tarihi, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, s. 129.
- Pamuk B., “XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler”, Karadeniz Tarihi Sempozyumu, Cilt: I, Trabzon 2005, s. 234.
- Perinçek M. B., Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk Ermeni İlişkileri 1915-1923, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Ryan C. S., Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon With The Turkish Army At Plevna and Erzeroum, 1877-1878, New York 1897.
- Sahillioğlu H., “Darphâne”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 502.
- San S. Ö., “Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler, Aileler ve Efsaneler, Hikâyeler”, Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 120-121.
- San S. Ö., Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- San S. Ö., Gümüşhaneli Eski Şairler ve Türküler, Ankara 1990.
- San S. Ö., Rusların Gümüşhane İlini İşgali, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- San S. Ö., Vadideki Gümüşhane, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 2014.
- Saydam A., Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Derya Kitabevi, Trabzon 1999, s. 160.
- Saylan K., “Gümüşhane'deki Osmanlı Dönemi Eserleri: Sultan Süleyman Han Cami ve Çevresindeki Yapılara Dair” Mavi Atlas, 6(2), 2018, s. 75-94.
- Saylan K., “I. Dünya Savaşı Sırasında Yukarı Harşit Vadisinde Rusların Yaptıkları Tahribatlar”, Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür), Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı Yayınları, Giresun 2017, s. 161.
- Saylan K., “XIX. Yüzyılda Gümüşhane'de Yaşanan Gayrimüslim Göçleri”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı: 20, 2016, s. 275-292.
- Saylan K., Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Saylan K., Seyyahların Gözüyle Gümüşhane, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016.

- Sekmen N., IV Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2015,
- Serbestoğlu İ., "Ali Rıza Efendi'nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve tamir Faaliyetleri", Amasya Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, s. 117-128.
- Smith E., Dwight H. G. O., Researches of the Rev. E. Smith and H. G. O. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, C. I-II, New York 1833, s. 448.
- Southgate H., Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, C. I, New York 1840.
- Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001.
- Şemseddin Sami, Kâmus-ı Türkî, İstanbul 1989.
- Tekeli İ., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 470.
- Texier C., Description de L'armenie, La Perse, et La mesopotamie, Premiere Patie, Paris 1842.
- Tosun M., XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatler Arası İlişkiler, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Tozlu S., "Gümüşhane Adı Hakkında (IX-XIX. Yüzyıllar Siyaset ve Yerleşme Tarihi)", Gümüşhane Tarihi, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, s. 473-501.
- Tozlu S., XIX. Yüzyılda Gümüşhane, Akademik Araştırmalar Yayınları, Erzurum 1998.
- Tuncel M., " Türkiye de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Sayı: 20-21, 1977, s. 119-128.
- Tuncel M., "Gümüşhane", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 273.
- Tuncel M., "Türkiyede Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği", Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 31
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Türkmenoğlu M. A., XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iye Sicillrine Göre), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.
- Uğur Y., "Şehir Tarihi ve Türkiyede Şehir Tarihçiliği:Yaklaşımlar,Konular ve Kaynaklar", TALİD, 3 (6), 2005, s. 10.
- Uschakoff F., Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türke-i, Warend der Jahre 1828 und 1829, Leipzig 1838.
- Uslu G. A., Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri, İstanbul 1980.

- Uslu G. A., “Gümüşhane’nin Tarihçesi ve Turistik Değerleri”, Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Ankara 1991, s. 151.
- Uygun, Süleyman, Paquet Vapur Nakliyat Kumpanyası (Compagnie de Navigation Paquet) ve Osmanlı Ermenileri”, *A.Ü. Türkiyat Aratırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 56, Erzurum 2016, s. 1339-1363.
- Uygun, Süleyman, “Bir Fransız Buharlı Deniz Nakliyat Kumpanyası Etrafında Osmanlı-Fransız-Ermeni İlişkileri” *Gazi Akademik Bakış*, VIII/16, Yaz 2015, s. 121-146.
- Uzun M., 1924/110 No’lu Trabzon Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Tahli- li, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.
- Üçüncü U., Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane, Serander Yayınları, Trabzon 2018.
- Üçüncüoğlu A. G., Torul-Kürtün Tarihi, Torul Belediyesi Yayınları, Trabzon Tarihsiz.
- Ünal U., II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907), Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- Wagner M., Travels in Persia, Georgia and Koordistan; with Sketches of the Cossacks and the Caucasus, C. II, London 1856.
- Yediyıldız B., “Osmanlı Toplumı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. II, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1999, s. 521-571.
- Yolalıcı M. E., “Maarif Salnamesine Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi), Sayı: 5, 1994, s. 447.
- Yolalıcı M. E., “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, Osmanlı, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. ?
- Yurttaş H., “Gümüşhane Süleymaniye (Ulu) Cami, Çeşmesi, Haziresi ve Hacı Tahir Efendi Türbesi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı: 12, 2007, s. 61.
- Yüksel M., Gümüşhane Kitabeleri, Gümüşhane Valiliği Yayınları, İstanbul 1997.
- Zaman M.-Doğanay S., “Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Gümüşhane”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı: 3, 2000, s. 249.
- Web Adresleri*
- <https://www.gumushane.gen.tr/v2/daltaban-carsisi-1877-makale,2369.html> (23.12.2019)
- <http://www.gumushane.gov.tr/suleymaniyeh-mahallesi> (12.07.2019)
- <http://www.tayproject.org/haberarsiv201511.html> (11.01.2020)
- <https://www.pontiaka.gr/argyroupoli-w-90661.html> (11.01.2020)
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/gumushane/fotografilar> (11.01.2020)
- <https://karadeniz.gov.tr/rum-okulu/> (11.01.2020)